

Danica Pinterović

PROBLEMI U ISTRAŽIVANJU LIMESA NA SEKTORU BATINA SKELA – ILOK

U Osijeku ili u Slavoniji nitko se do najnovijeg vremena nije specijalno bavio problemima Limesa, ako baš ne spomenemo Katančića u XVIII st. i inž. Franjetića u prvoj polovici XIX st. — Katančić se u svoje vrijeme vozio diližansom od Zemuna do Osijeka i opet od Osijeka do Pešte baš po liniji Limesa i uspoređivao udaljenosti tadašnjih stanica sa odgovarajućim rimskim postajama na cesti koju zove *via ripensis*, a ona se uglavnom podudarala sa tadašnjom državnom cestom. — U ovom je stoljeću inž. Franjetić usporedno sa svojim radom na reguliranju vodotoka i melioraciji terena u Slavoniji, a u kontaktu s arheolozima u Osijeku i Zagrebu, veliku pažnju obratio na arheološke lokalitete, osobito na rimske, gdje je na njih nailazio i svoja je dragocjena opažanja zabilježio. U jednom od rukopisa koje je muzej poslije njegove smrti nabavio, a koji se zove »Limes na Dravi« (inv. br. 11/63), on uz Dravu navodi mnoga rimska nalazišta na platoima iznad poplavnog terena koja ukazuju na postojanje manjih utvrda, postaja i kula. Nažalost te bilješke nam ne daju oslonca za stratigrafiju ni dataciju, ali su ipak za opću orijentaciju rimskih lokaliteta od velike koristi. Stoga je vrijedno ovdje nanizati nekoliko njegovih zanimljivih opažanja.

1. Kod Podravske Moslavine koja leži na diluvijalnoj terasi, bio je od starine prijelaz preko Drave, i cesta je u rimsko doba odavde dalje smjerala preko Orahovice i Kutjeva na Požegu; tragovi rimske ceste između Orahovice i Kutjeva bili su mu poznati i on ih tačno opisuje kako ih je vidio kod radova u god. 1914. (str. 6, 23, 25). — 2. On spominje prijelaz preko Drave kod Nemetina i tvrdi da je pri gradnji željezničke pruge Osijek—Dalj u prošlom stoljeću nađeno mnogo rimskih tragova, što on uzimlje kao vrlo vjerojatan dokaz da je pruga od Nemetina do Dalja građena na liniji stare rimske ceste (str. 52). Kod Nemetina da su se Rimljani valjda služili pontonskim mostom (str. 56). — 3. Teren Aljmaških planina koji je limeska cesta idući od Nemetina prema Teutoburgiumu-Dalju presjekla i ostavila po strani, bio je zbog svoje izoliranosti pogodan za vojničke radionice i magazine, potrebne za održavanje dunavske flotile. Rastrkanost rimskih nalazišta na ovom cijelom području govori u prilog za tu pretpostavku (str. 54/55). — 4. Franjetić vrlo dobro poznaje vinkovačko-đakovački ravnjak i njegove geofizičke osobine, a tako i mnoge rimske tragove na njemu, te u njemu vidi jednu zasebnu cjelinu pogodnu za agrikulturu, vinogradarstvo i šumarstvo i tako od velikog značaja za op-

skrbu vojske na Limesu (str. 79, 95). — 5. Govoreći o prekodunavskim nasipima u Bačkoj koje smatra rimskim cestama, on sagledava višestruku povezanost između vinkovačko-đakovačkog ravnjaka, Aljmaškog područja i nasipa u Bačkoj i smišljenu obrambenu cjelinu u borbi protiv Jaziga i Sarmata i posebnu ulogu te cjeline u ofenzivi na Daciju (str. 95). — 6. Shvaćamo da se morao čuditi velikom nedostatku kamenog rimskog materijala na našem terenu uspoređeno s obilnim pokretnim i sitnijim nalazima i dokazima intenzivnog rimskog života. Stoga smatra da su Rimljani u ovim krajevima ponajviše gradili zemljom i drvetom i to hrastovinom, pa što više i mnoge sporedne ceste mogle su biti rađene od hrastovih ili drugih oblica, jer se napadno rijetko nailazi na tragove rimskim cestama (str. 59).

Još prije nego što smo bili uključeni u rad na ispitivanju Limesa, mi smo već imali nekih rezultata u vezi Limesa, tj. nanovo je otkrivena cesta iz Murse prema sjeveru¹ i više puta je reambulirana linija Batina, Zmajevac, Grabovac, Lug, Vardarac i Kopačevo, a to je pravac Limesa, i na njemu smo utvrđivali rimske lokalitete.²

Danas nakon 6 godina rada na tom ispitivanju, ponajviše reambulacijom, rekognosciranjem, a u manjoj mjeri sondiranjem i iskapanjem, no dakako i svestranim studijem izvora, natpisa, literature, starih karata i dr. mi smo uz terensko stvorili i teoretsko iskustvo i sada jasnije sagledavamo zadatke koji nam se nameću za daljnji rad.

Podvukla bih od naših najnovijih rezultata neke važnije u odnosu na Limes; to su ceste Sopianae—Mursa, kojoj smo u Baranji na nekoliko mjesta ušli u trag, i cesta Poetovio—Mursa kojoj su se sačuvali tragovi u kraju oko D. Miholjca i sv. Đurđa, a o tome govori M. Bulat u svom referatu. Utvrđeni su na samoj liniji Limesa novi lokaliteti kao Dragojlov Brijeg kod pustare Jasenovac, Nemetin, Močari, Borovo, Rajsov salaš kod Vučedola³ i dr. Izvršeno je probno iskapanje na ciglani u Dalju⁴ i jedno zaštitno iskapanje u Sladojevcima.⁵ Na ispitivanju terena na potezu Borovo—Ilok radili su i muzeji u Vukovaru i Iloku pod vodstvom A. Dorna.

Na ispitivanju lokaliteta Vinkovci—*Cibalae* koji je na pojasu iza Limesa poslije Murse najznačajniji, radio je muzej u Vinkovcima i izvršio zaštitno iskopavanje.⁶ U vinkovačkoj okolini, u Oroliku, dešavali su se česti rimski nalazi, na koje nas je upozorio učitelj Davor Runtić, te je na dotičnom lokalitetu u više navrata vršeno ispitivanje pod pretpostavkom da bi se na tome mjestu morala tražiti postaja Caelena na rimskoj cesti Siscia—Sirmium.⁷ — Na ispitivanju Đakova i okolice radio je muzej u Đakovu te je naročitu pažnju obratio lokalitetu Štrbinci (*Certissa?*), gdje su došli na vidjelo značajni kasnorimski nalazi.⁸

Pri terenskom ispitivanju Murse, slučajni nalazi i slučajna iskopavanja donijela su iznenađenja. Kad su 1967. gradili parni vod za centralnu toplanu bio je raskopan jedan dio donjeg grada i tada smo na sedam mjesta jedno pored drugoga mogli konstatirati temelje rimskih zidova pred parkom bolnice i na četiri mjesta pred nasuprotnom kasarnom, a to nam daje novog uvida u urbanistički plan Murse. Prema pokretnim nalazima lucerni, sigilate, stakla, obične keramike, antefiksa, podnih kockica, ukosnica i dr. dobija se vremenski raspon od II do IV st. — Nalaz oštećene mramorne

statue božice Kibebe i kvalitetne brončane statuete Jupitera govori u prilog smisla za luksuz i umjetničke potrebe građana Murse, osim što nam otvara nove poglede na širenje orijentalnih kultova.⁹ Nalazi dva sarkofaga, većeg bez ukrasa i manjeg s reljefnim ukrasima; krunište nadgrobne stele s dva nasuprotno ležeća lava (simbolika u vezi kulta boga Serapisa?); otkriće grobne komore s paljevinom i zanimljivim brončanim i željeznim predmetima (među njima željezni rasklopivi stolac) — prikazuju tri razna stila u grobnim običajima koji su od značaja i s umjetničkog stanovišta.¹⁰ Od nemale važnosti je i epigrafski materijal koji je došao na vidjelo, kao ara posvećena Terrae Matri, krnji natpis posvećen Liberu, natpisna ploča sa zgrade (Bauinschrift) s imenom cara Komoda i k tome ara posvećena Jupiteru Fulguratoru od dekuriona kolonije Murse koji se zvao *Caius Aelius Surinus*.¹¹

Sve u svemu ovi slučajni nalazi na zemljištu Murse i okoline nisu neznatni, jer nam daju nove elemente za određivanje karaktera Murse i njenih stanovnika.

Ako bismo sudili samo po našim terenskim opažanjima i po podacima iz antičkih itinerara, naš sektor Limesa na tri mjesta odstupa od linije Dunava, i to sjeverno od Baranjske Planine, južno od nje i na koljenu kod Erduta. Razlozi su geomorfološki. Baranjska Planina kojoj bazaltno jezgro pokrivaju mlađe lesne tvorevine, prostire se smjerom jugozapada prema sjeveroistoku, a obronci se na sjeveru strmije ruše prema toku Karašice, a nešto blaže prema jugu. I tu i tamo šire se lesne terase, koje se kod Belog Manastira dodiruju dok ih sužava i presjeca Dunav kod Batine. Sjeverna lesna terasa produžuje se i preko državne granice u Mađarsku, no na liniji od Batine do Kölkeda i Mohača, ona znatno odstupa prema zapadu zbog dunavskih meandara. Najviši vrh Baranjske Planine Trojnaš dostiže samo visinu od 243 m, dok južna lesna terasa sa svojom visinom od 101 do 89 m prosječno za 3 do 6 m nadvisuje aluvijalnu zonu. Aluvijalna ravan je najizrazitija na jugoistoku Baranje na dodiru Drave i Dunava, gdje se nalaze mnoga mrtva riječna korita i sporedni riječni rukavi.¹²

Dunav se kod Aljmaša dodiruje sa aljmaško-erdutskom planinom, kojoj je najviši vrh Čvorkovac sa 190 m visine, i oko nje čini oštru okuku na sjeveru, istoku i jugu.

Od Vukovara do Iloka Dunav oplakuje obronke Fruške Gore i tu se Limes i njegova glavna utvrđenja drže linije Dunava.

Ovakav terenski reljef stvorio je nekoliko odličnih strateških položaja nad Dunavom koji su međusobno slični i daju posebnu karakteristiku pejzažu ovog sektora limesa. Ovamo spada Batina, Aljmaš, Erdut, Vukovar, Sotin, Šarengrad i Ilok. Svi leže na strmim bregovima nad Dunavom sa dalekim vidicima u barbarikum. Doduše za Vukovar zasada nema mnogo dokaza da je bio uopće naseljen u rimsko doba, a to isto vrijedi za Šarengrad, no nije nevjerovatno da bi se kad tad i tamo neki obilniji dokazi o tome pojavili. Sva ostala mjesta imaju snažnih dokaza o postojanju rimskih utvrđenja. U ovaj niz spada i Dalj koji također leži na Dunavu, ali ne toliko uzvišeno kao ostala spomenuta mjesta; međutim on je najznačajniji zbog važnih nalaza i vojničkih natpisa, pomoću kojih se može dokazati da je tu stajao *Teutoburgium*. Tako i mnoge okolnosti govore za to da

je Batina bio kaštel *Ad Militare*, Sotin *Cornacum*, a Ilok *Cuccium*. Jasno je, da su Rimljani morali imati svojih pozicija i kod Aljmaša i Erduta, te po svoj prilici i kod Vukovara i Šarengrada, ali kako su se ti lokaliteti zvali i kakav vojnički karakter su imali, o tome se ne može zasada govoriti.

Da ponovimo: zbog aluvijalnih zona uz Dunav, Baranjskoj Planini na sjever, vojnička cesta je morala uzmaći od Dunava prema zapadu, kako je to i u ostaloj sjevernoj Panoniji na više mjesta bio slučaj. Cesta je dakle od Batine (*Ad Militare*) idući na *Altinum* (Kölked?) i *Lugio* (Dunaszekcsö?)¹³ morala obići dunavske meandre i tek kod Lugija vratiti se na Dunav. Drugo veliko odstupanje iz istih razloga nalazimo južno od Batine. Terenska evidencija nam jasno ocrtava cestu od Batine na Zmajevac, koji se udaljio od Dunava i njegovih meandra za neka 4 km i nalazi se na južnom rubu Baranjske Planine. Odavde je cesta morala sići na lesnu terasu negdje kod Dragojlovog Brijega i dalje smjerala prema jugu upravo na rubu terase te ju dalje slijedimo preko Grabovca, Luga, Vardarca i Kopačeva. Možemo biti sigurni da se današnja cesta koja ta mjesta veže poklapa uglavnom sa rimskom cestom, jer nam tu sigurnost daju nalazi i jer su niže na aluvijalnoj zoni Rimljani mogli imati samo mala pristaništa ili uporišta s osmatračnicama.

Položaj Kopačeva, koje leži kao na jeziku ispruženom u Kopački Rit, pokazuje da se promet vjerojatno dalje odvijao prema jugu, prema prдавnom prelazu preko Drave kod Nemetina. Ovaj teren nije uvijek pogodan za promet zbog opasnosti od voda i stoga, kako nas i terenska opažanja sile, pretpostavljamo, da je glavna cesta kod Kopačeva skretala prema zapadu i zapadno od Bilja okrenula prema jugu na Osijek, donji grad, a to je Mursa. Taj sektor unutrašnje limeske ceste pokazali su u svojim crtežima već u XVIII st. Marsigli, Katančić, a u XIX st. Koller.¹⁴

Od Aljmaša dalje niz Dunav položaji su nad Dunavom strateški vrlo povoljni, kako je spomenuto; no zbog ogromne vodene površine na sastavu Drave i Dunava nije mogla postojati direktna veza između Kopačeva i Aljmaša, osim preko Nemetina. Da je pak cesta od Nemetina preko Sarvaša i Bijelog Brda smjerala u rimsko doba prema Dalju—Teutoburgiju, o tome ima jasnih indikacija na terenu, o kojima je govorio M. Bulat, a dobro ih je uočio i R. Franjetić onda upravo kad se gradila današnja pruga Osijek—Dalj, a to znači *Mursa—Teutoburgium*. Ovu vezu u antičko doba pokazuje i Tabula Peutingeriana i Antoninov itinerar. Ta cesta zapravo presijeca dunavsko koljeno kod Erduta, upravo tako kako se to desilo i kod velikog koljena u Madžarskoj, gdje je pomoćna cesta iz praktičnih razloga išla iz *Aquincuma* poprijeko na *Gardellacu*, no dakako da su vojnički položaji ostali uz sam Dunav (*Ulcisia Castra*, *Cirpi*, *Solva*). Stoga sam ranije upozorila da se uz aljmaško-erdutske planine nad Dunavom ističu položajem Aljmaš i Erdut, koji su nesumnjivo morali biti i rimski vojnički položaji.

Tako se terenskom evidencijom mogao ocrtati smjer limeske ceste i pokazati gdje se morala udaljiti od linije Dunava. Pri tom je vrlo zanimljiva spoznaja da se i danas cesta drži ruba lesne terase u Baranji od Dragojlovog Brijega do Kopačeva i da i današnja pruga Osijek, Sarvaš, Bijelo Brdo, Dalj ide smjerom ceste *Mursa—Teutoburgium*. Iskustvo je i drugdje pokazalo, a to stručnjaci i ističu, da ponajviše tragove rimskim cestama više ne nalazimo iz prostog razloga što se sve do danas krećemo po njima, te su im se tragovi izgubili.

U pozadini ovog sektora limesa bile su *Mursa* i *Cibalae* u doba okupacije provincije dvije važne vojničke baze, jer je *Mursa* branila ulaz u Podravinu i vezu ceste *Poetovio—Mursa* sa cestom *Mursa—Sirmium*, dok su *Cibalae* branile stjecište podravske ceste sa glavnom unutrašnjom arterijom *Siscia—Sirmium*. U doba pacifikacije provincije tu nastaju dvije kolonije, dva rasadnika romanizacije. U doba raspadanja imperije tu se koncentriraju velike vojne snage i tu se biju velike bitke koje odlučuju sudbinu imperije (260., 314., 351.).

Ova nas razmatranja dovode do daljnjih problema koji su još neriješeni, ili koji će možda ostati i nerješivi. *Tabula Peutingeriana* pokazuje u jednoj liniji: *Lugione — Antiana — Donatianis — Ad Labores — Tittoburgo — Cornaco — Cuccio* sa prilično ujednačenim razdaljinama od 12 i 13 m. p. (osim sa 16 m. p. izm. *Tittoburga* i *Cornaca*). *Lugio* se identificira sa *Dunaszekcsö* u Mađarskoj, kako je rečeno, no mi još ne možemo sa sigurnošću utvrditi položaj *Antiane* i *Donatiana*, dok *Ad Labores* naslućujemo da bi bio na Dravi vjerojatno kod Nemetina. *Antoninov itinerar* nam na putu iz *Tauruna* u *Lauriacum* označuje postaje *Cucci — Cornaco — Teutiburgio — Mursa — Ad Novas et Aureo Monte — Antianis — Altino*. *Altino* bi imao biti *Kölked* u Mađarskoj, no gdje da se traži *Ad Novas et Aureo Monte*, kao i *Antianis*? Na putu iz *Sirmija* u *Lauriacum* isti itinerar bilježi postaje *Ulmos — Cibalis — Mursa — Antianis — Suppianis*.¹⁵ *Ulmo* se traži kod *Tovarnika*, *Suppianis* (*Sopianae*) su *Pečuj*, *Antianae* su dakle ležale u smjeru od *Murse* na *Sopianae*.

Donatiana spominje samo *Peutingerova Tabula* i *Ravenski geograf*,¹⁶ koji iako je izvor VII st. osniva se na itinerarima srodnim *Tabuli*, te on kao i *Tabula* cestu označuju sa: *Clautiburgum* (*Teutoburgium*), *Livorin* (*Ad Labores*), *Donatianis*, *Antiana*, *Lugione*. Ova je cesta dakle mimoilazila *Mursu* i uzimala prelaz kod *Ad Labores*, tj. kod *Nemetina*, istočno od *Murse*. Stoga je put vjerojatno dalje vodio prema *Kopačevu*, te postaju *Donatiana* moramo tražiti ili na rubu južne baranjske lesne terase ili nešto zapadnije. *Katančić* tu postaju traži čas u *Kneževim Vinogradima*, čas u *Lugu*,¹⁷ *Kukuljević* u *Kozarcu*,¹⁸ *Pichler* oko *Branjinog Vrh*,¹⁹ *Graf* u *Lugu* ili *Vardarcu*.²⁰ Zasada nema na terenu uporišta za bilo koje od ovih rješenja.

Antianu spominje *Antoninov itinerar*, *Tabula Peutingeriana* i *Ravenski geograf*. Autori ovu postaju većinom traže u *Branjinom Vrh*u ili u *Popovcu*, tako na pr. *Katančić* kod *Branjinog Vrh*a,²¹ *Salagius* i *Schoewisner* također,²² no noviji autori, kao *Jankulov* i dr. traže ju u *Popovcu*.²³ U *CIL-u* pag. 425 *Antiana* se pod upitnikom stavlja na mjesto *Popovca*. Više toga govori u prilog *Popovcu*.

U *Popovcu* su nađene dvije are posvećene bogu *Liberu*, koje je još *Katančić* evidentirao i opisao. Jedna je imala zanimljive reljefe sa prikazivanjem berbe, a druga spominje nekog *Aurelija Konstancija* i njegovog sina *Venancija* koji su zajednički zasadili 400 arpna vinograda.²⁴ Kod *Popovca* su dokumentirane i tegule sa pečatima: *C. III ALP*;²⁵ *COH VII BR. AN.*;²⁶ *QVADRIBVR*.²⁷ — Izvan sela na polju zvanom »*Pogan*« ili »*Gradac*« nailazi se na velike količine rimskog građevinskog materijala; tamo su nađeni i rimski grobovi građeni velikim opekama u obliku sanduka u kojima je bilo priloga i kasnorimskih novaca.²⁸ Očavde potječe kameni reljef sa prikazom *gorgoneja* i dva nasuprotna lava, ukrasni nastavak s neke rimske nadgrobne stele,²⁹ a na polju »*Velika veka*« između *Kneževa* i *Popovca* izo-

ran je kameni reljef s prikazom goluba i loze, možda ukrasni dio s neke zgrade.³⁰ — Za kontinuitet naselja govori nalaz konjaničkog groba u ul. Vladimira Nazora br. 93 koji pripada avaro-slavenskom periodu VI ili VII st.³¹ Ovi nalazi govore za veću značajnost Popovca od Branjinog Vrha ili bilo kojeg drugog obližnjeg mjesta, te ćemo se stoga zasada držati pretpostavke da je Popovac stara *Antiana*.

Na baranjskom sektoru limesa još se zasada bez arheološkog ispitivanja ne može na zadovoljavajući način riješiti pitanje lociranja postaje *Ad Novas et Aureo Monte*. — Antoninov itinerar prikazuje u jednakim intervalima od XVI mp stanice *Cucci — Cornaco — Teutiburgio — Mursa* —, a od Murse do stanice *Ad Novas et Aureo Monte* nema oznake udaljenosti, dok od stanice *Antianis* na dalje označena je udaljenost sa XXVIII mp.³² To zbunjuje i dovodi do raznih kombinacija. Većina istraživača smatra da je *Ad Novas* postaja, a da *Mons Aureus* predstavlja Baranjsku Planinu.³³ Ako je stanica *Antianis* zaista bila kod Popovca s onu stranu Baranjske Planine, onda Antoninov itinerar sa linijom *Mursa — Ad Novas et Aureo Monte — Antianis* sugerira putovanje od Murse na limesku cestu do *Ad Novas* (Zmajevac?), a zatim prelaženje preko Baranjske Planine, da bi se stiglo u postaju *Antianis* (koja nije na Limesu). Baranjsku Planinu nije teško prelaziti, pa je vrlo vjerojatno da su Rimljani u njoj imali i više nego samo jedan prelaz na drugu stranu u dolinu Karašice. *Notitia dignitatum* ne unosi svijetla u taj problem, jer oba lokaliteta spominje odvojeno: *Ad Novas* kao *castellum* i kao sjedište vojnih odreda,³⁴ a *Aureus Mons* kao sjedište prefekta legije VI *Herculeae*.³⁵ Ako je *Mons Aureus* sjedište prefekta legije teško je tumačiti da je *Mons Aureus* Baranjska Planina. Međutim raštrkanost rimskih nalaza na ovcem arealu i ovdje na toj planini, kao i na području Dalja i daljske planine, sili na mišljenje da sjedišta vojnih jedinica nisu bila veliki kompaktni čvorovi, već dijelovi jedne cjeeline na širem arealu. To je naročito tipično za vojnu organizaciju kasne antike, u doba poslije Dioklecijanovih reformi. — Ovim su se problemom mnogi bavili. Schoenwisner u XVIII st. smatra, da su *Ad Novas et Aureo Monte* predgrađa Murse;³⁶ Katančić uzimlje *Ad Novas* (Tabernas?) za Haljevo, blizu Čeminca;³⁷ Kukuljević obje postaje smještava u Beli Manastir odn. u Lug;³⁸ Fröhlich smatra da je *Ad Novas* Zmajevac,³⁹ a Graf smatra Lug tom postajom.⁴⁰ Jankulov i Klemenc ju traže u Zmajevcu.⁴¹ — *Aureus Mons autori* smještavaju ovako: Salagius ga smatra predgrađem Antiane,⁴² Katančić brdom Haršanjem na madžarskoj strani,⁴³ Kukuljević isto tako;⁴⁴ Tomaschek i Graf Baranjskom Planinom;⁴⁵ Fröhlich i Jankulov ga traže u Kamencu, Miller u Popovcu.⁴⁶

Vrlo vjerojatnoj postavci da je Zmajevac antička postaja i utvrđenje *Ad Novas* možemo zasada suprotstaviti samo nekoliko važnijih opažanja. Zmajevac je u ovom području najznačajniji lokalitet zbog ostataka vjerojatnog rimskog kaštela na brdu »Gradcu«, vel. 150×120 m otprilike, sa mnogo površinskih nalaza opeka, crijepova, žbuke i kamena i zbog čestih nalaza keramike, željeznog alata i brončanih predmeta na području okolnih zmajevačkih vinograda. U lokalnoj muzejskoj zbirci nalazi se tegula sa pečatom leg VI Hr, a nađena je još jedna sa istim pečatom u prošlom stoljeću.⁴⁷ Na susjednom »Popovom brdu« nađeni su rimski skeletni grobovi, a isto tako na zemljištu L. Fehera, A. Fogla i J. Pilišija.⁴⁸ U vinogradu J. Pilišija nađeni su u novije doba i nalazi iz doba velike seobe naroda, i to glinena posuda, dva zlatna ukrasna okova s uloženim almandinima sa

korica mača hunskog vremena, kao i zlatnik Teodozija II. Nalaz je dospio u zemlju kada su dunavski kašteli na panonskom limesu pali pod vlast Huna, oko 424—425. Nosilac mača moguće je sudjelovao pri zauzimanju kaštela u Zmajevcu, pa je tom prilikom možda i stradao.⁴⁹ To je indirektan dokaz, da je tu bio kaštel, (sa posadom *equites Dalmatae* i *auxilia Novensia*), koji je u V st. pao pod vlast Huna onda kad je provincia Valeria kojoj je pripadala i Baranja bila predana po ugovoru Hunima, u doba Teodozija II.

U izvorima saznajemo još za jedan kaštel, a spominje se uz *Novas* u *Notitia dignitatum* kao *Albano* i kao sjedište odreda *equites Dalmatae*.⁵⁰ Zbog toga što se spominje uz *Novas*, treba ga valjda također tražiti na južnoj baranjskoj lesnoj terasi. Među autorima prevladava mišljenje da je *Albanum* današnji Luga,⁵¹ no dokaza o tome nema. U Lugu se u zidu crkve sa vanjske strane nalazi ugrađen natpisni kamen, tajnovito posvećen neimenovanim božanstvima (*DIS MAGNIS MAIORIBVS ET SANCTISSIMAE SANCTITATI*),⁵² a poznato je da se tamo našao još u XVIII st. vjerojatno fragmenat nadgrobnog natpisa sa imenom nekoga *IVSTVS*-a, za koji se kaže da je *CIVES SO* (*pianensis?*).⁵³ U okolu crkve u Lugu ima još rimskog kamenja, a po pričanju mještana bilo je nalaza rimskih grobova i rimskih novaca na više mjesta. — Sa svim tim nema dovoljno indicija, te mora ostati neriješeno pitanje i toga lokaliteta, no budući da ga spominje *Notitia dignitatum* među kaštelima pod zapovijedi vojvode Panonije Sekunde, vrlo je vjerojatno da je to bila vojnička utvrda na limesu, u nizu onih koje su bile na rubu južne baranjske lesne terase. Vrijedno je istaknuti, da se smatra da je upravo položaj crkve u Lugu karakterističan za položaj rimskog kaštela.

U pogledu mjesta *Ad Labores*, koje spominje i *Tabula* i Ravenatski geograf (pod imenom *Livorin*, što je očita pogreška u prepisivanju),⁵⁴ autori nisu složni. Katančić i Kukuljević ga traže kod Nemetina, dok *Fluss* i *Miller* kod Kopačeva.⁵⁵ Na *Tabuli* su označene udaljenosti sa po 13 mp između *Donatianis*, *Ad Labores* i *Tittoburgo*, što bi odgovaralo jednakim današnjim udaljenostima u zračnoj liniji između Čeminca ili Kozarca (*Donatianis?*) i Nemetina, te Nemetina i Dalja. — Rukovodili smo se jednim Katančićevim detaljnim opisom terena kod Nemetina i našli na terenu koje zovu Močari na preoranom polju obilne ostatke rimskog građevinskog materijala. Nešto poviše uz Dravu, kod mjesta koje zovu još i danas *Suvatovo*, bio je pradačni prelaz preko Drave i odavde se polazilo u *Vardarac*, *Kozarac* i *Branjin Vrh*, a to, kaže Katančić, bio je i put kojim su se služili Rimljani.⁵⁶ Ovo je mišljenje vrlo vjerojatno i slaže se s postavkom, da je osim kod *Murse* postojao još jedan prelaz preko Drave istočnije i bliže *Limesu*.

Rimska cesta *Teutoburgium* — *Ad Labores*, kako je već ranije spomenuto, ostavlja po strani aljmaško-erdutske planine i dunavsko koljeno. No, da su Rimljani i ovdje imali svoja vojnička i gospodarska uporišta, o tome nema sumnje, a to nam i arheološki tragovi pokazuju. Kod *Aljmaša* i *Erduta* imamo još danas izvrsne vojničke položaje i dva stara naselja, koja kontinuirano postoje vjerojatno još od prethistorije; no koja su to rimska mjesta bila, to ne znamo. — U *Aljmašu* je nađena mramorna votivna ara, posvećena Jupiteru od konzularnog *beneficarija leg. II Ital. P. F. Severiane* koji se zvao *C. Oppius Bebius* i to za konzulovanja cara *Severa Aleksandra*, 226. god.⁵⁷ Iako drugih značajnijih rimskih nalaza za-

sada nije na ovom mjestu bilo, oni ipak povremeno dolaze na vidjelo. Dominantan položaj stare »Kalvarije« ili kojeg drugog brda u neposrednoj blizini nad utokom Drave u Dunav, ova ara, i prigodni sitniji nalazi rimskog vremena, upravo nameću zaključak da se na jednom od aljmaških brda nalazila vojna jedinica, možda vexillatio leg. II Ital. u doba Severa Aleksandra. Stalni logor te legije bio je u Lauriacumu, no neka misija ili vojna akcija, mora da je rečenog konzularnog beneficiarija dovela amo, te je on možda na ovoj beneficiarijskoj postaji bio zadužen za kontrolu kretanja na ovoj tački državne granice. U doba Severa već su na granicama sjedilački odredi, milites limitanei, koji nisu više koncentrirani u velikim logorima, već su bili raštrkani prema potrebnim hitnim zadacima na velikim udaljenostima u manjim logorima, kaštelima ili kulama. — U blizini Aljmaša ističe se Erdut svojim lijepim, upravo komandujućim položajem nad Dunavom. To je davno poznati arheološki teren sa nalazima koji idu od neolitika do u srednji vijek i turski period. Upućujem na opažanja, koja su u ovoj svesci iznesena od M. Bulata, iz kojih se vidi da su rimski tragovi ovdje na velikom arealu nesumnjivi i da i ovdje moramo pretpostaviti da su Rimljani imali neko svoje utvrđenje, oko kojega je možda bilo gospodarskih zgrada i radionica.

Niže Erduta i Dalja u borovskom i vukovarskom kraju ima također tragova rimskog života, ali oni ne dopuštaju neke određenije zaključke. Na groblju u selu Borovu bio je u sekundarnoj upotrebi rimski nadgrobni spomenik. To je jako oštećena ali impozantna stela sa tri portreta u reljefu (muškim, ženskim i dječjim) koja se na osnovu stila može datirati na kraj II ili početak III st. Bila je, kako se po natpisu ćirilskim slovima vidi, ponovno upotrebljena u XVIII st. Teško je odrediti, da li je nađena i upotrebljena »in situ«, ili je dovučena iz susjedstva i ovdje upotrebljena po drugi puta. Muzej u Vukovaru čuva aru posvećenu DEO SANCTO HERCVLI od nekog koji se zvao T. Fl. Macrianus a bio je prefekt coh(ortis) I Hispan(orum) eq(vitum) i tribun coh(ortis) II Aug(ustae) Dac(icae) P(iae)? F(idelis) (milliariae) eq(vitum).^{57a} Ovu su aru još u prošlom stoljeću vidjeli Brunšmid i Kubitschek u parku dvorca Eltz i tamo je ona stajala sve do najnovijeg vremena, kad je prenesena u muzej. I tu možemo reći da postoji vjerojatnost da je nađena na području vlastelinstva i postavljena u park za ukras. Tako i veliki nadgrobni spomenik koji je još danas uzidan u kapelicu dvorca možda potječe iz okolnog terena, no više se ne zna o kojega. Zanimljiv je poradi toga što je raščlanjen u dva reljefna polja i jedno natpisno polje, no niti su reljefi izrađeni, niti je natpis ikada klesan — kao da trgovac koji ga je dobio nije našao prođu, ili, kupac nije stigao da izvede svoj naum, da ga da od klesara izraditi za nekog svog pokojnika. — Kao primjer raštrkanosti nalaza neka posluži i ovo: u vukovarskom se muzeju čuva fragmenat opeke sa pečatom LEG. X. GE. P. F. koja potječe iz Cerića kod Nuštra.⁵⁸ Brončana drška kasrole, ukrašene ovanom glavom, potječe iz vinograda u Petrovcima kod Vukovara,⁵⁹ što je jedan dokaz više u nizu drugih, da je vukovarski kraj bio naseljen Rimljanima. U Panoniji Superior i Inferior ima mnogo primjera, da su uz rimske štacije na cestama i uz rimske logore, kaštele i utvrde na limesu postojale brojne vile i seljačka gospodarstva sa radionicama za opskrbu vojske. Bilo je i vila luksuzno građenih i snabdjevenih hipokaustima, termama, svetištima i — grobnim spomenicima svojih bivših vlasnika.⁶⁰ Sve ovo navodi

na razmišljanje i obavezuje na traganje da bi se dobila što tačnija slika rimskog života uzduž našeg limesa.

Željela sam najprije istaći one rimske lokalitete, poznate iz itinerara koje ne znamo sa sigurnošću locirati (*Antiana, Donatiana, Albanum*), zatim lokalitete s očitim rimskim tragovima, o kojima itinerari šute, ali o njima rječito govore položaji, natpisi i veće ili manje mnoštvo nalaza (Dragojlov Brijeg, Grabovac, Lug, Vardarac, Kopačevo, Nemetin, Aljmaš, Erdut, Borovo, Vukovar i dr.). — Problemi leže u tome kako uskladiti obilatu terensku evidenciju sa oskudnim podacima iz izvora. U slučaju lokaliteta *Ad Militare, Teutoburgium, Cornacum, Cuccium* i dakako *Mursa* i *Cibalae*, dala su se uskladiti i uspješno upotpuniti terenska opažanja i obilati nalazi sa podacima iz antičkih izvora i epigrafskih spomenika. Duskora će biti objavljena potpuna analiza svega što je u vezi i s ovim utvrđenim i značajnim lokalitetima i to na osnovi najnovijih arheoloških podataka, no ovdje smo se ograničili na onakove lokalitete zbog kojih su nastala kontroverzna mišljenja, te smo nastojali dati naša tumačenja i opažanja.

Ovamo spadaju i daljnja istraživanja *Murse* i *Cibala* koje su se nalazile u pozadini Limesa, ali su morale biti mnogostruko povezane životom i događajima na njemu, i vojno-organizatorski i ekonomski. Temelj za studij *Cibala* i *Murse* postavio je Brunšmid,⁶¹ no otada, naročito o Mursi ima obilatih novih podataka. većinom objavljenih u Osječkim zbornicima, a ima ih i u vezi *Cibala*.⁶²

O vojničkoj ulozi *Murse* u historiji Panonije ima više hipoteza, no ništa se konkretno ne može zaključiti dokle god ne krene naprijed vojna historija Panonije uopće.⁶³ Osim toga je najnovija praksa pokazala da je potreban oprez i kod stvaranja zaključaka na temelju vojničkih pečata i vojničkih natpisa. Ipak neka je ovdje uzgred napomenuto mišljenje Katančića i zatim dva novija autora. Katančić, baveći se nadgrobnim natpisom T. Aur. Avita, veterana leg. II. Adi., ne odlučuje se, veli, pripisati Mursi castra stativa te legije, jer se nijeđna opeka sa pečatom te legije nije bila dotada našla u Mursi. Međutim baveći se pečatom leg. VI. H. na opekama, kojih se u njegovo doba našlo više komada u Mursi, on tvrdi, da je za Valentinijana u Mursi bio stalni tabor te legije.⁶⁴ — Klemenc smatra da je u Mursi postojao rani auxilijarni logor za obranu mosta i prijelaza na Dravi i to temelji na nadgrobnim spomenicima 1) konjanika kohorte II Asturum, Velagenusa, i 2) konjanika ale II Aravacorum, Nigera.⁶⁵ Nadgrobnii spomenik vojnika leg. X Gemine, Verecundusa, datira između 102. i 107. i pretpostavlja da se legija X Gemina privremeno u Mursi nalazila za vrijeme prvog dačkog rata.⁶⁶ *Mursa* je postala kolonija, nakon što su ju vojničke posade u doba Hadrijana napustile, no ipak Klemenc razmatra mogućnost i daljnjeg vojničkog karaktera *Murse* u vezi bitaka 260. i 351. koje su se ovdje desile, a također i obzirom na to da je u Mursi bilo sjedište prefekta dunavske flote. — Mócsy također pretpostavlja da je u Mursi bio rani auxilijarni logor.⁶⁷

Ima još jedno veliko i važno pitanje, kakovu je ulogu u vojnoj organizaciji limesa odigrala *Mursella*, jer se i ona u literaturi spominje u vezi dviju i čak triju legija.

Za vrijeme Domicijanovih dačkih ratova premještavane su legije sa zapada u Panoniju te poslije 88. godine počinje velika koncentracija trupa. Tada je došla i legija XXI Rapax u Panoniju, ali su ju 92.—93. Sarmati

uništili. Smatra se da joj je u Murselli bilo taborište. Katančić je naime u XVIII st. zabilježio da je u Petrijevcima nađena opeka s pečatom leg. XIII G. M. V. i to je publicirano i u CIL-u,⁶⁸ a ta je legija 93. god. došla u Panoniju da zamijeni leg. XXI Rapax.⁶⁹ Legija XIV je za prvih careva od Augusta do Domicijana bila u Germaniji Superior, a od Trajana do Dioklecijana i kasne antike u Panoniji Superior, dakle nije isključeno da je već za Domicijana bila pozvana u Panoniju zbog rata protiv Dačana. No da li je nalaz opeke s njenim pečatom u Petrijevcima dovoljan dokaz za to, u to treba prethodno sumnjati, i stoga i A. Mócsy to pitanje tretira oprezno, kad kaže da su na kraju Domicijanove vladavine u Panoniji bila četiri legijska logora: u *Poetoviju*, *Carnuntumu*, *Aquincumu* i — *Murselli*?⁷⁰ Za prvog Trajanovog dačkog rata bile su u Panoniji 4 legije: XIV Gemina u *Vindoboni*, XV Apollinaris u *Carnuntumu*, XI Claudia u *Brigetiju* i X Gemina u *Aquincumu*.⁷¹ Poslije prvog dačkog rata pojavila se ovdje leg. XXX Ulpia koju je stvorio Trajan, a za nju postoji mišljenje da je također bila najprije smještena u *Murselli*, a tek potom u *Brigetiju* na mjesto XI Claudiae koja je 105. otišla u Meziju. Leg. XXX Ulpia nije dugo u Panoniji ostala, jer je premještena u Germaniju Inferior, dok je leg. I. Adi. došla na njeno mjesto. — Pitanje smještaja legije XXX u Panoniji u vezi je s pitanjem, da li je ikad privremeno u Panoniji bilo pet legija.⁷² U takvoj uzročnoj povezanosti je možda *Mursella* odigrala neku važniju ulogu, no ona se zasada osniva samo na pretpostavkama.

Velika je prepreka između ovih pretpostavki i terenskih tragova kao i epigrafskih spomenika i izvorne literature.

Mursella se spominje kod Ptolemeja kao *Moursella*,⁷³ u Hierosolimittanskom itineraru kao mutatio *Mersella*,⁷⁴ na Tabuli i kod Ravenatskog geografa kao *Mursa Minor*.⁷⁵ Većina autora identificira Mursellu sa Petrijevcima,⁷⁶ dok izuzetak čini Katančić koji ju traži kod Čeminca u Baranji smatrajući da je cesta *Poetovio—Mursa* na granici Gornje i Donje Panonije prešla na lijevu obalu Drave⁷⁷ i stoga lokalitete na tom dijelu ceste pogrešno identificira (*Seronis* — Šikloš, *Berebis* — Beremend, *Iovallio* — Bolman, *Mursa Minor* — Laskafalu-Čeminac).

Jedan se važan epigrafski spomenik vezuje uz Mursellu, no i on daje povoda eventualnim sumnjama. Na »Gradini« u Surduku u Sremu (stari *Rittium*) iskopali su 1875. dvije potpuno jednake are posvećene Jupiteru Dolihenskom i očinskom bogu Komagenskom od M. Aur. Apollinarisa, vijećnika municipija *Murselensium*.⁷⁸ Oba, na arama spomenuta božanstva, su komagenskog porijekla, te nas to dovodi na misao da je dedikant koji nosi grčko ime bio rodom iz helenizirane pokrajine Kommagene u Maloj Aziji. Moglo bi se doduše sumnjati, nije li dedikant Apollinaris bio gradski vijećnik municipija Murselle u Gornjoj Panoniji između Savarije i Arrabone, a ne iz Murselle Donje Panonije. Ključa za rješavanje toga problema nema, mi možemo samo postaviti kao vjerojatnije da je Apollinaris u Rittiumu po nekom poslu boravio došavši onamo iz donjopanonske Murselle. Osim toga smatra se da je gornjopanonski municipij Mursella osnovan od Hadrijana, a donjopanonski možda, sudeći po analizi imena dedikantovog, tek od Caracalle. Ovo posljednje je vjerojatnije.⁷⁹ Ako se dakle osvrnemo na to da su se municipiji osnivali u blizini legijskih logora, zatim da su are iz Surduka posvećene vojničkom i ratnom bogu Jupiteru Dolihenskom i to na istaknutom mjestu na samom Limesu, — onda se radi

samo o naslućivanju, a ne utvrđivanju da je u Murselli blizu Murse postojao legijski logor. Tegula s pečatom leg. XIV G. M. V. o kojoj je već bilo spomena, sama za sebe još ne obavezuje na zaključke.

Treba svakako uzeti obzira i na još jedan historijski izvor XVIII st. koji ističe arheološki značaj petrijevačkog terena, a iz kojega razabiremo, da je mnogo toga u Petrijevcima uništeno, odneseno i prekopano. U rukopisu »Historia Parochiae Petrievcensis ab anno 1781mo ... incohata« itd. od župnika Domaćinovića, kaže se da je parohija osnovana za Josipa II i da zapisa o crkvama nema, te da će autor napisati što je sam vidio ili od drugih saznao. Na prastarom groblju pojavljuju se tragovi župne crkve sv. Nikole, a u njegovim temeljima nalaze se ugrađene rimske tegule, velike i male sa natpisima. Autor je svojim očima vidio jednu s natpisom LEG. VI. H. Nad tim temeljima danas (tj. u XVIII st.) se nalazi kapela sv. Roka. U tim temeljima bile su i tegulae i lateres i neznano kada i čijom dozvolom su odnesene na vlastelinsko zemljište preko mosta i tamo upotrebljene, ali su od nekog požara stradale. Našao se među takovim petrijevačkim starinama i kvadratni kamen sa natpisom, ali se izgubio. U blizini temelja crkve sv. Nikole vide se stari šančevi sa nasutim brdašcem koje zovu Mons Regius na obali Karašice, oko kojeg se nađu razni željezni predmeti i tu je nađen i u parohiji se čuva fragmenat »mortariola«.

Reambulacija cijelog petrijevačkog terena u blizini utoka Karašice u Dravu je pokazala, da je *Mons Regius* (danas Kraljevac) srednjovjekovni lokalitet, no da je i zemlja s toga brdašca odnesena i upotrebljena na drugom mjestu u novije doba. No da je tik toga Kraljevca bilo rimskih objekata dokazuje Domaćinović jer govori o kapeli sv. Roka koja stoji na temeljima stare crkve sv. Nikole, a u njoj je bilo rimskog materijala. Reambulacija terena koji zovu Dalagaj pokazala je površinske rimske nalaze na većem kompleksu, a tako isto i na lokalitetu Čerine.

U daljnji program rada na istraživanju našeg sektora limesa treba staviti arheološko ispitivanje ovog lokaliteta oko kojeg se nanizalo toliko zanimljivih hipoteza u vezi vojne historije Panonije.

Ovdje su nabačeni problemi u vezi samog Limesa, a nije analiziran pojas iza Limesa sa sistemom cesta, postaja, vila i seljačkih gospodarstava na njima, jer će o tom biti govora drugom prilikom.

Već sada se može nazrijeti prilično pravilan lanac kaštela i kula u razmacima od 4—6 km zračne linije na liniji Batina — Kopačevo na rubu baranjske lesne terase. To bi osim Batine i Zmajevca bili podalje od Dunava kako je već rečeno Dragojlov Brijeg, Grabovac, Lug, Vardarac i Kopačevo. Ispitivanjem tog pravilnog rasporeda vojnih objekata moglo bi se postići malo više znanja o patrolnom sistemu na granici. Na nižoj liniji od Aljmaša na Erdut, te od Dalja, Borova, Vukovara, Sotina, Šarengrada? do Iloka također su bili nanizani lokaliteti u prilično pravilnim razmacima od oko 10 km zračne linije. To su mahom položaji na strmim bregovima nad samim Dunavom sa mnogo većom mogućnosti kontrole nad nasuprotnim terenom u vlasti neprijatelja. Na Hadrijanovom zidu u Engleskoj tvrđe i tvrđice (forts, milecastles) te tornjevi (turrets) imaju ponajviše određenu standardnu veličinu, a raspoređeni su u pravilnim razmacima, što

je bilo potrebno jedno zbog signaliziranja pomoću vatre sa tornjeva, a drugo zbog stalnog pokreta vojnika, jer su kašteli davali momčad za patrolu i signaliziranje, dok su tvrđe imale na raspolaganju borbenu momčad ako se ukaže potreba, no one su bile podalje od linije zida. Iako uz veliku rijeku kao što je bio Dunav nije bilo potrebe Zida već samo niza kontrolnih i patrolnih mjesta za suzbijanje svakog pokušaja prijelaza na protivnu obalu, ipak u cijelosti moramo očekivati uz rimske granice isti sistem a to znači: u ratno doba kontrola nad kretanjem u barbarikumu, a u doba mira kontrola nad trgovinom koja se preko granice vršila. Osim toga su Rimljani imali i na protivnoj strani utvrde za kontrolu u doba mira i rata. — Na liniji niz Dunav od Aljmaša do Iloka sigurno je bio auxilijarni logor u Dalju — *Teutoburgiumu* i možda, bar u kasnoj antici, i u *Cornacumu*; zatim pretpostavljamo beneficiarijsku postaju u Aljmašu. Na ostalim položajima mora da su postojali manji kašteli i osmatračnice među njima. U ovom smislu treba da se kreću daljnja ispitivanja, tj. treba očekivati pravilan raspored kaštela i osmatračnica, ukoliko to teren dopušta. Pri tom treba uzeti obzira i na faze u razvoju limesa. Prva faza je Domicijanovo doba, kad se na brzu ruku grade objekti od prolaznog materijala, drveta i zemlje; druga je faza Hadrijanovo doba, kad se gradilo od solidnog materijala, ponajviše od opeke i kamena. Severovo doba znači obnavljanje Limesa, restauriraju se utvrde i popravljaju ceste, nanovo podižu mostovi, kako se to obilato odražuje na natpisima toga vremena. Četvrta faza pada iza Dioklecijanovih reformi, to je doba Konstantina i njegove dinastije, kad se na Limesu izgrađuje lanac burgova u kojima milites limitanei brane granicu i nasljednom su vojnom službom vezani uz nju.

Na našem sektoru Limesa moramo a priori računati s velikim stepenom razorenosti rimskih vojnih objekata. To se naročito tiče Dalja gdje je ciglana decenijima rovala baš na mjestu vojničkog logora, a da pri tom nije nikad došlo do sistematskog ispitivanja. Uz to je vjerojatno Dunav koji tik do ciglane protječe i snažno ruši obalu morao mnogo materijala odnijeti u svojim valovima. Drugi faktor destrukcije je drveni i zemljani materijal koji se naročito u ranoj i kasnoj antici pretežno upotrebljavao i koji nije mogao odoljeti zubu vremena. Ako je pak bilo objekata od trajnog materijala, opeke i kamena, onda se on kasnije odnosio na drugo mjesto i u sekundarne svrhe upotrebljavao. Treće, moramo imati u vidu ono što se i na našem terenu kao i drugdje dešavalo još u antici: nakon ratnih razaranja utvrde su se nanovo užurbano podizale tako da su se ruševine izravnjivale i na debrisu se gradili novi objekti. U srednjem vijeku opet na rimskim temeljnim zidovima gradile su se crkve ili obrambeni objekti, kako je to očito bio slučaj u Petrijevcima.

Mi se danas opravdano nadamo, da će naš svestrani studij limesa i putem izvora i literature, kao i putem arheoloških zahvata upotpuniti sliku Limesa no ovome terenu.

¹ K. Firinger, Ponovno otkriće rimske ceste, Osj. zbornik IV 148—152

² D. Pinterović, Iskapanja i arheološki nalazi... od 1954. do 1956., Osj. zbornik V 237; I. Degmedžić, Što znači Limes Pannoniae? Slavonija danas, br. 8—9, str. 3—4

- ³ Izvještaj br. 30/62; 32/65; 57/66
- ⁴ Izvještaj br. 39/66
- ⁵ E. Spajić, Kasnorimska nekropola u Sladojevcima, Osj. zbornik XI 101—132
- ⁶ V. Šaranović — B. Vikić, Vinkovci, Cibalae — rimska građevina, Arheološki pregled 8, 1966, 134—136
- ⁷ D. Runtić, Gradina Orolik, Glasnik slavonskih muzeja 8, 1968, 4—8; V. Šaranović-Svetek, Orolik, Rajterovo brdo — antičko nalazište, Arheološki pregled 9, 1967, 108—111
- ⁸ B. Raunig, Štrbinci, Đakovo, antičko nalazište, Arheološki pregled 7, 1965, 146—149; B. Raunig-Galić, Značajan nalaz na lokalitetu Štrbinci kod Đakova, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, XIV br. 5, 1965, 147—148
- ⁹ D. Pinterović, Nove rimske skulpture u Muzeju Slavonije, Osj. zbornik XI 67—73; 76—77
- ¹⁰ D. Pinterović, o. c. 73—76; sarkofazi i grobna komora još nisu objavljeni
- ¹¹ M. Bulat — D. Pinterović, Novi rimski natpisi iz Osijeka, Osj. zbornik XI 87—88; ara posvećena Jupiteru još nije objavljena
- ¹² J. Pleše, Baranja, Glasnik srpskog geografskog društva sv. XLVI 2 i XLVII 2, Beograd 1966 i 1967
- ¹³ A. Graf, Uebersicht der antiken Geographie von Pannonien, Dissertationes Pannonicae, ser. I fasc. 5, 110, 111
- ¹⁴ D. Pinterović, Topografija Murse, Osj. zbornik V sl. 1, 2, 3
- ¹⁵ Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum, 113, 109
- ¹⁶ Ravennatis anonymi Cosmographia, IV 20
- ¹⁷ M. P. Katančić, Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta, Eszeki 1782, 60; M. P. Katančić, Orbis antiquus I, Budae 1824, 320
- ¹⁸ I. Kukuljević, Panonija rimska, Rad JAZU XXIII 1873, 94, 115, 117
- ¹⁹ F. Pichler, Austria Romana II/III, Leipzig, 1904, 141
- ²⁰ A. Graf, o. c. 113
- ²¹ M. P. Katančić, Diss. 60—62; Orbis ant. I, 319
- ²² S. Salagius, De statu ecclesiae pannonicae libri VII, Quinque-Ecclesiis 1777—1800 knj. IV 277—281; S. Schoenwisner, In Romanorum iter per Pannoniae ripam I Budae 1780, 69
- ²³ B. Jankulov, Utvrđenja Rimljana i varvara iz doba seobe naroda u Bačkoj i Banatu, Rad Vojvođanskih muzeja I, Novi Sad 1952, 14
- ²⁴ M. P. Katančić, Diss. 117; CIL III 3295; M. P. Katančić, Istri adcolarum Geographia vetus I Budae 1826, 433; CIL III 3294; J. Brunšmid, Kameni spomenici, VHAD IX 112—113
- ²⁵ CIL III 3759
- ²⁶ CIL III 3757
- ²⁷ CIL III 3769
- ²⁸ M. Bulat, Obilasci arheološkog terena od 1956. do 1958, Osj. Zbornik VI 312
- ²⁹ D. Pinterović, Nove rimske skulpture, Osj. zbornik XI 73, sl. 3
- ³⁰ M. Bulat, Obilasci arheološkog terena od 1958. do 1960, Osj. zbornik VII 255
- ³¹ D. Pinterović, Jedan značajan posjet Baranji, Vijesti muzealaca i konzervatora IX br. 2, 43—45
- ³² Ant. Itin. 113, 2—7
- ³³ Napr. Tomaschek i Graf, v. niže
- ³⁴ Notitia dignitatum utriusque imperii, ed. Seeck, occ. XXXII 188, 9, 189, 28, 40
- ³⁵ Not. dign. occ. XXXII 189, 45
- ³⁶ S. Schoenwisner o. c. 68
- ³⁷ M. P. Katančić, Diss. 61—62
- ³⁸ I. Kukuljević, o. c. 114, 116, 122
- ³⁹ R. Fröhlich, Két római mérföldmutató kö, Archaeologiai Értesítő VIII 1888, 294
- ⁴⁰ A. Graf, o. c. 112

- 41 B. Jankulov, o. c. 14 i 15; J. Klemenc, Limes u Donjoj Panoniji, Limes u Jugoslaviji I, Beograd 1961, 17
- 42 S. Salagius, o. c. IV 278
- 43 M. P. Katančić, Orbis ant. I 296; Diss. 62, smatra da je identičan sa Belim Manastrom
- 44 I. Kukuljević, o. c. 90
- 45 Tomaschek RE II 2547 s. v. Aureus Mons; A. Graf, o. c. 112
- 46 R. Fröhlich, o. c. 295; B. Jankulov 14 i 15; K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916, 434
- 47 CIL III 10665 h, nađena je u grobu s novcem cara Valensa
- 48 Izvještaj br. 21/65
- 49 Z. Vinski, Arheološki spomenici Velike seobe naroda u Srijemu, Situla 2, Ljubljana 1957, 36—41
- 50 Not. dign. occ. XXXII 188, 10 i 189, 29
- 51 A. Graf, o. c. 112; B. Jankulov, o. c. 14—15; J. Klemenc, Limes u Donjoj Panoniji, 17
- 52 CIL III 3292 i 10274
- 53 CIL III 3293
- 54 Rav. Geogr. IV 20
- 55 M. P. Katančić, Diss. 15 i 60; Orbis ant. I 320; I. Kukuljević, o. c. 94 i 117; M. Fluss RE XII 274; K. Miller o. c. 434
- 56 M. P. Katančić, Diss. 15
- 57 CIL III 3270; M. P. Katančić, Geogr. I 375
- 57a CIL III 6450 i 10255; Brunšmid-Kubitschek, Bericht über eine Reise in die Gegend zwischen Essegg und Mitrovica, Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich, IV Wien, 1880, 102—103
- 58 Za sve ove podatke dugujem zahvalnost A. Brliću, direktoru Muzeja u Vukovaru
- 59 I. Bach, Antikni figuralni brončani predmeti, VHAD XVII 175
- 60 E. Thomas, Römische Villen in Pannonien, Budapest 1964, 211—269
- 61 J. Brunšmid, Colonia Aurelia Cibalae, VHAD VI 117—166; Colonia Aelia Mursa, VHAD IV 21—42
- 62 J. Korda, Tragom Limesa od Vukovara do Iloka s osobitim obzirom na Cibalae, Limes u Jugoslaviji I, 1961, 59—65; Šaranović-Vikić, o. c. 134—136; Z. Virč, Rimska brončana plastika u vinkovačkom muzeju, Arheološki radovi i rasprave, JAZU 1967, 373—381
- 63 D. Pinterović, Prilog topografiji Murse, Osj. zbornik V 55—77
- 64 M. P. Katančić, Diss. 84 i 97
- 65 J. Klemenc, Der Pannonische Limes in Jugoslaviem, Quintus Congressus Internationalis Limitis Romani Studiosorum, Zagrabiae 1963, 61, 62
- 66 J. Klemenc, Limes u Donjoj Panoniji, 19
- 67 A. Mócsy, RE, Suppl. IX, Pannonia, 648
- 68 M. P. Katančić, Geogr. I 427; CIL III 3755
- 69 A. Mócsy, Pannonia 613
- 70 A. Mócsy, o. c. 614
- 71 A. Mócsy, o. c. 615
- 72 A. Mócsy, o. c. 615, 616
- 73 Claudii Ptolemaei Geographiae libri octo, II 14
- 74 Itin. Hieros. 267, 12
- 75 Rav. Geogr. IV 19
- 76 I. Kukuljević, o. c. 23, 93; J. Brunšmid, Kameni spomenici, VHAD IX 107—109; A. Graf, o. c. 66 i dr.
- 77 M. P. Katančić, Diss. 15—17; Orbis ant. I 325—326
- 78 CIL III 10243; J. Brunšmid, Kameni spomenici, VHAD IX 107—109
- 79 A. Mócsy, Pannonia 599 i 600

PROBLEME DER LIMES - FORSCHUNG AUF DEM ABSCHNITT
BATINA SKELA — ILOK

Wenn wir versuchen, das was an römischen Spuren auf unserem Gebiete erhalten ist mit demjenigen in Verbindung zu bringen, was alte geographische Berichte, Itinerare und epigraphische Denkmäler darüber enthalten, so fällt die grosse Menge der Spuren auf dem Terrain und die Kargheit der Angaben in den Quellen auf.

Einige Forschungsergebnisse sind in die ältere und in die neuere Literatur aufgenommen worden und auf unserem Limes-Abschnitt konnten einige römische Lokalitäten festgestellt werden, aber trotz allem bleiben noch genügend ungelöste, vielleicht sogar unlösbare Fragen übrig, von denen einzelne noch durch archäologische Untersuchungen gelöst werden könnten. Die grösste Schwierigkeit liegt darin, dass gerade auf diesem Gebiete die römischen Objekte einem ungewöhnlich starken Vernichtungsprozess ausgesetzt waren.

Bei der Identifikation römischer Lokalitäten mit den heutigen, muss auf das Geländere relief ein besonderes Augenmerk gerichtet werden, denn die Grenzbefestigungslinie konnte nicht immer genau der Donau folgen. An drei Stellen musste sich der Limes von der Donau entfernen, weil sich dort weite alluviale Gelände mit zahlreichen Flusskrümmungen und toten Armen befinden. Die Strasse von Batina — *Ad Militare* — gegen Nordwesten nach *Altinum* (Kölked?) und *Lugio* (Dunaszekcső)¹³ führend musste den nordöstlichen Teil des Baranja Gebirges umgehen, sich an den Rand der Lössterrasse fern von den Mäandern halten und erst bei Kölked in Ungarn wieder sich nähern und an die Donau bei Mohács stossen. — Die zweite Stelle, wo der Limes von der Richtung der Donau abweicht, liegt südlich von Batina, wo sich auf dem Terrain genau die Strasse von Batina nach Zmajevac (*Ad Novas*) abzeichnet und auch an Hand zahlreicher Funde zu verfolgen ist. Zmajevac liegt 3—4 km von der Donau entfernt und die Strasse führt weiter gegen Süden am Rande der Lössterrasse an Dragojlov Brijeg, Grabovac, Lug, Vardarac und Kopačevo vorbei. Wir können mit Sicherheit annehmen, dass die heutige Strasse, die diese Ortschaften verbindet, sich im Grossen und Ganzen mit der alten Römerstrasse deckt, denn das bestätigen auch die Funde. In dem Alluvialgebiete konnten die Römer höchstens Anlegeplätze und Stützpunkte mit Wachtposten gehabt haben. — Der Verkehr weiter nach Süden musste in der Richtung zum alten Drauübergang bei Nemetin führen, doch ist dieses Gebiet wegen häufiger Ueberschwemmungsgefahr nicht immer für den Verkehr geeignet. Deshalb musste die Limes-Hauptstrasse bei Kopačevo in westlicher Richtung gegen Bilje und von da aus in südlicher Richtung nach Mursa führen, wo eine steinerne Brücke stand¹⁴. — Es wird allgemein angenommen, dass der Uebergang über die Drau bei Nemetin, 4—5 km in östlicher Richtung von Mursa, mit der Lokalität *Ad Labores* zu identifizieren ist, worauf auch zahlreiche römerzeitliche Spuren bei Nemetin und dem benachbarten Močari hinweisen.

Die dritte Abweichung der Hauptstrasse war bei dem Knie, das die Donau bei Erdut bildet und das Dalj—Erduter Gebirge von Norden, Osten u. Süden umspült. Auf dieser Flussbiegung liegen zwei hervorragende strategische Punkte: bei Aljmaš an der Draumündung und bei Erdut. Auf beiden Lokalitäten sind römische Spuren klar ersichtlich. Wegen des niedrigen Terrains auf dem rechten Donauufer oberhalb der Draumündung konnte die Limesstrasse nicht dem Ufer folgen, da dort das grosse Gebiet des Kopačer Rieds lag, sondern musste das Donauknie seitwärts liegen lassen und geradeaus von Nemetin nach Dalj — *Teutoburgium* ziehen, wo sie wieder an das Donauufer herantrat. Von Dalj flussabwärts finden wir an der Donau mehrere hervorragende Punkte auf Anhöhen mit weiter Aussicht ins Barbarikum, das sind Borovo, Vukovar, Sotin, Šarengrad und Ilok. Wenn wir noch Batina, das auf dem Eintritt der Donau ins jugoslawische Gebiet liegt, dazuzählen, können wir von einer besonderen Charakteristik unseres Limes-Abschnittes sprechen, die sich in einer Reihe von Befestigungen auf erhöhten Punkten längs der Donau mit vorzüglichem Ueberblick über das umliegende Land, äussert.

Die bedeutendste Lokalität auf unserem Limesabschnitt ist zweifelsohne Dalj-*Teutoburgium*. Es ist erwiesen, dass sich hier ein Auxiliar-Lager befunden hat, was verschiedene wichtige Funde und mehrere Militärinschriften bezeugen. Ferner beweisen reichliche römerzeitliche Funde, Terraingegebenheiten und Angaben aus Itineraren, dass es sich bei Batina um die Lokalität *Ad Militare* han-

delt, während Sotin *Cornacum* und Ilok *Cuccium* vorstellen. Die Römer mussten aber auch bei Aljmaš und Erdut Stützpunkte gehabt haben, schon wegen der ausserordentlichen Möglichkeit einer Kontrolle über das Gebiet jenseits der Donau. Dasselbe gilt für Borovo südlich von Dalj, Vukovar und Šarengrad, die alle an der Donau liegen und wo römerzeitliche Spuren die Annahme nahelegen, dass sich hier Militärstützpunkte befunden haben müssen. Es handelt sich wahrscheinlich um eine Reihe kleinerer Kastelle in ziemlich gleichmässigen Entfernungen zur Unterbringung der Wachtposten, die im Frieden den Handel und in Kriegszeiten die Bewegungen des Feindes überwachen konnten. Ebenso reihten sich in gleichmässigen Entfernungen von 4–5 km Luftlinie Signalstationen auf der Lössterrasse auf dem Limes-Strich von Dragojlov Brijeg gegen Kopačevo.

Im Hinterland dieses Limes-Sektors lagen *Mursa* und *Cibalae*, zur Zeit der Eroberung der Provinz zwei wichtige Militärbasen deren eine den Zugang zum Drautal und die andere den Strassenknotenpunkt zwischen dem Drau- und Savetal verteidigen sollten. Zur Zeit der Pazifikation der Provinz entstanden hier zwei Kolonien, Pflanzstätten der Romanisation, während zur Zeit des Verfalls des Imperiums hier Militärkräfte angesammelt und entscheidende Schlachten geschlagen wurden.

Diese Betrachtungen führen zu weiteren Problemen. Die Tabula Peutingeriana weist in einer Linie die Stationen: *Lugione* — *Antiana* — *Donatianis* — *Ad Labores* — *Tittoburgo* — *Cornaco* — *Cuccio* auf, während *Mursa* umgangen wird. In dieser Reihe können wir *Antiana* und *Donatianis* noch nicht mit Sicherheit lozieren, während wir annehmen, dass sich bei *Ad Labores* — Nemetin, der Uebergang über die Drau östlich von *Mursa* befunden hat. — Auf dem Itinerarium Antonini reihen sich die Stationen (in entgegengesetzter Richtung) wie folgt: *Cucci* — *Cornaco* — *Teutiburgio* — *Mursa* — *Ad Novas et Aureo Monte* — *Antianis* — *Altino*. Auf diesem Wege diente zum Uebergang über die Drau die Brücke bei *Mursa*. *Altinum* könnte Kolked in Ungarn sein, doch wo sollen wir die Stationen *Ad Novas et Aureo Monte* und *Antiana* suchen?

Das Itinerarium Antonini verzeichnet auf dem Wege von *Sirmium* nach *Lauriacum* die Stationen: *Ulmos* — *Cibalis* — *Mursa* — *Antianis* — *Suppianis*⁵⁵. *Ulmos* suchen wir bei Tovarnik, *Cibalae* ist Vinkovci, *Sopianae* ist Pécs und *Antiana* scheint demnach in der Richtung von *Mursa* nach *Sopianae* gelegen zu haben. — Die älteren Autoren stimmen in der Lozierung von *Antiana* und *Donatiana* nicht überein, doch die heutigen Geländeforschungen zwingen uns bei Popovac *Antiana*, und *Donatiana* in einer der Ortschaften der südlichen Lössterrasse zu suchen. Vorderhand ist es noch nicht möglich diesen letzteren Ort genauer zu bestimmen.

In der Notitia dignitatum wird *Ad Novas* als Kastell und Sitz von Militäreinheiten,³⁴ *Aureus Mons* als Sitz des Präfekts der legio VI Herculia genannt.³⁵ *Ad Novas* wird in Zmajevac gesucht, während die Meinungen in Betreff *Aureus Mons* geteilt sind, doch überwiegt die Ansicht, dass die Benennung sich auf das Baranja-Gebirge bezieht und dass irgendwo in diesem Gebirge auch der Sitz des Präfekts war.

Die Lozierung dieser Orte ist unsicher, aber wir wissen ebenso nicht, welche römische Lokalitäten sich an Stelle des heutigen Aljmaš, Erdut, Borovo, Vukovar, Šarengrad befunden haben, als auch an Stelle der Orte Dragojlov Brijeg, Grabovac, Lug, Vardarac und Kopačevo. *Donatiana* und *Albanum*⁵⁰ könnten sich leicht unter den letzteren befinden, aber nachweisen lässt sich das nicht.

Es bestehen mehrere Hypothesen über die militärische Rolle *Mursas*, das in unmittelbarer Nähe des Limes lag, doch können vorderhand keine Schlüsse gezogen werden, bis die allgemeine Militärgeschichte Pannoniens nicht weitere Fortschritte macht. Schon Katančić befasste sich im XVIII Jahrhundert mit dieser Frage. Da man zu seiner Zeit in *Mursa* mehrere Ziegel mit Stempeln der leg VI Herculia fand, behauptete er, in *Mursa* habe sich ein ständiges Lager dieser Legion befunden.⁶⁴ In neuerer Zeit befasste sich Klemenc mit *Mursa* und vertrat die Meinung, dass hier ein frühes Auxiliar-Lager zur Verteidigung der Brücke und des Drauüberganges war und gründete diese Ansicht auf drei Militärgrabinschriften.^{65 66} Obzwar *Mursa* zu Hadrians Zeit eine Kolonie wurde, zieht Klemenc die Möglichkeit in Betracht, dass *Mursa* auch weiter einen militärischen Charakter beibehalten habe mit Rücksicht auf die Schlachten die in den Jahren 260 und 351 hier stattgefunden haben und auch in Bezug auf die Tatsache, dass

Mursa der Sitz des Präfekts der Donau-Flotte. Auch Mócsy setzt voraus, dass ein frühes Auxiliar-Lager bestanden habe.⁶⁷

Es bleibt noch eine Frage ungelöst: was für eine Rolle spielte *Mursella-Petrijevci*, 12 km westlich von Ósijek gelegen, in der Geschichte des pannonischen Limes? *Mursella* wird nämlich in Verbindung mit zwei, bzw. mit drei Legionen genannt. Es besteht die Vermutung, dass die leg XXI Rapax im Lager bei *Mursella* stationiert war. Sie war zur Zeit der Domitianischen Kriege nach Pannonien gekommen, aber wurde 92—93 von den Sarmaten vernichtet. Da in Petrijevci *Mursella* der Fund eines Ziegels mit dem Stempel der leg XIV *Gemina Martia Victrix* vorgekommen ist,⁶⁸ und diese Legion nach Pannonien gekommen war, um die leg XXI Rapax zu ersetzen — so hat sich die Vermutung herausgebildet, *Mursella* wäre zuerst der Sitz der leg XXI Rapax und dann der leg XIV gewesen. Diese letztere ist aber nicht lange hier verblieben, weil sie nach Vindobona verlegt wurde und da nach dem ersten Dazischen Kriege die leg XXX Ulpia in Pannonien erschien, setzte man voraus, dass auch diese zuerst in *Mursella* stationiert war und erst später in *Brigetio*.^{70 71}

Der Gegensatz zwischen diesen Voraussetzungen und den diesbezüglichen kärglichen römischen Funden am Terrain ist sehr gross. Solange keine grössere Ausgrabung in Petrijevci vorgenommen wird und solange jegliche epigraphische Denkmäler oder Quellen fehlen, muss auch diese Frage unbeantwortet bleiben.